

KÉSZÜLŐ HELYESÍRÁSI KÉZISZÓTÁRUNKRÓL

Tisztelt Bizottság!

Mint a bizottság tagjaiból alakult szerkesztő közösség tagjának, aki az 1954. évi kiadást kísérő tanulmánykötetben a szótári rész megszerkesztésének kérdésével foglalkoztam (I. Helyesírásunk időszerű kérdései 127—136), nekem jutott az a megtisztelő, de korántsem könnyű feladat, hogy e kibővített ülésen összefoglaljam a kéziszótár ügyének állását; irányítást és jóváhagyást kérve a bizottságtól, és segítséget a meghívottaktól.

Ülésünk előzményei nyilván ismeretesek, de talán nem árt emlékeztetőül röviden összefoglalnom a következőket: Mintegy három évvel ezelőtt az Akadémiai Kiadó illetékesei vették észre azt, hogy a helyesírási szabályzat 10. kiadása a maga megnövelt, mintegy húszezresre rúgó — tehát a felszabadulásunk előttiéknél legalább négyszerre nagyobb — szótári részével sem képes kellően kielégíteni a nyomdai és kiadói köröknek egyre nagyobb helyesírási pontosságra és egységre törekvő igényét és szükségletét; s ezért kívánatos lenne egy olyanféle tüzetesebb szótár elkészítése, amilyen a felszabadulásunk előtti évtizedekben BALASSÁÉ volt, s amilyen a negyvenes években NAGY JÓZSEF BÉLÁÉ lett volna, ha a háborús körülmények meg nem hiúsítják megjelenését. A Kiadónak egy ilyen jellegű kézikönyv elkészíttetésére tett javaslatát a helyesírási bizottság magáévá tette; de mint irányításra hivatott szerv, a kivitelezést természetesen nem vállalhatta magára, csak annyit, hogy tagjaiból szerkesztő közösséget javasol, s ennek munkáját minden erejével támogatja és ellenőrzi. Hosszabb előkészületek után az anyaggyűjtő munka el is kezdődött, majd ez év közepére lényegében befejeződött, s több belső megbeszélés és tervezet után ez év júliusának végén megszületett az első testesebb mutatvány, a tervezett kiadvány *a, á* betűvel kezdődő szavainak anyaga. Ezt mint anyagválogatási és szerkesztési mintát a szerkesztőség mintegy ötven egyénnek és közületnek küldte meg (kiadóknak, nyomdáknak, napilapoknak, állami szervezeteknek stb.), véleményt és bírálatot kérve valamennyiüktől. Bár a megkérdezetteknek csak mintegy harmada

¹ A közlemény némileg rövidített formája annak a referátumnak, mely a Helyesírási Bizottság 1959. szept. 15-i kibővített ülésén hangzott el, a kéziszótár kiküldött mutatványára beérkezett hozzászólások összefoglalásaként. — Függelékül közöljük a bizottság határozatait is a kéziszótár főbb szerkesztési elvei tárgyában.

küldött be választ,² már az így érkezett anyag is kellő útmutatást ad arra nézve: mely kérdések kívánnak még megfontolást, esetleg az eredetileg tervezett megoldáshoz viszonyítva módosítást; s remélhető, hogy a be nem érkezett válaszok mögött — legalább részben — egyetértő hallgatást kereshetünk.

A mai bizottsági értekezleten tehát nemcsak arról számolhatunk be, hogy mely vonatkozásban hogyan tervezzük a kéziszótár elkészítését; hanem arról is, hogy az általunk tervezett megoldásoknak az egyes részleteket tekintve mi a várható visszhangja, s ennek beérkezett megnyilvánulásai alapján mely pontokon látjuk elgondolásainkat megvitatatandónak, esetleg módosítandónak. — A beérkezett, gyakran igen alapos és részletes bírálatokba fektetett munkáért s az ebben megnyilvánuló segítő készségért a beküldőknek a szerkesztő közösség nevében e helyen is köszönetet mondok.

Tájékoztatásul még megemlítem: Kéziszótárunk megjelentetését 1961 végére tervezzük. Kijelölt szerkesztője Benkő Loránd, a bizottság elnöke. Tervezett terjedelme azonos a középszótár sorozat többi tagjáéval, kb. 50 ív. Szedése két hasábos, egy-egy hasábsora kb. 35 betűhelyes. Az egész kiadványban mintegy 75 000 szedett felsornyi adat foglalhat helyet.

Most áttérnék a fontosabb részletkérdésekre, beleépítve a referátumba a beküldött hozzászólások fontosabb megjegyzéseit, javaslatait, s ezekkel kapcsolatos állásfoglalásunkat is.

1. A KÉZISZÓTÁR CÍME, SZÁNDÉKA, JELLEGE

A szétküldött mutatóban kiadványunknak ezt a címet adtuk: Helyesírási kéziszótár (Az igényes írásbeliség segítségére). Az alcímet bírálóink közül ketten is fölöslegesnek tartották azzal az érveléssel, hogy a műnek nemcsak az igényes közönséget kell szolgálnia, hanem mindenkit; illetőleg, hogy az írásbeliségnek minden fokon és szinten igényesnek kell tartania magát. Pedig alcímünk több megbeszélés terméke, s amit mond, azt lényegében már jóváhagyta a helyesírási bizottság, sőt a munkálatnak akadémiai témává nyilvánításakor az Akadémia I. osztályának vezetősége is. Hadd válaszoljak röviden megfontolásainkat! Mint az 1954-ben megjelent 10. kiadás visszhangja is megmutatta: a helyesírás szabályozása tekintetében a nemzetnek különféle rétegei nagyon is eltérő igényűek. A szépirodalomnak minél több kötetlenségre, a nyomdaiparnak minél több megkötöttségre van igénye; az iskolai oktatásnak magassági szintenként más és más részletességű szabályozás a szükséglete, nem is beszélve most a széles közönség műveltségi rétegeinek olykor igen nagy eltéréseket mutató igényeiről, sem pedig a szakmai

² Név szerint: Barabás Miklós (MTI), Csűrös Zoltán, Elekfy László, Fehér József (Akadémiai Kiadó), Ferenczy Géza, Gallyas Ferenc (MTI), Hexendorf Edit, Implom József, Jávorka Sándor, Kovalovszky Miklós, Katona Loránd (Akadémiai Kiadó), Nagy J. Béla, Szemere Gyula, Szende Aladár, Vámosi Nándor; valamint az Egyetemi Nyomda, a Magyar Nemzet, a Nyomdász Szakszervezet.

körök szükségleteiről. Csak egy példát említve: hogy az idézetet lezáró idézőjelnek és a mondatot záró, közvetlenül az idézőjel szomszédságába eső pontnak mi legyen az egymáshoz viszonyított helyzete, annak szabályozása a nyomdaipar számára kenyérkérdés, a tanácsi gépirónőnek közömbös, az iskolának nyűg. Más oldalról meg nagy kérdés az, hogy 60—70 000 szóalagnak lehet-e egyáltalában minden tekintetben logikusan, következetesen, megnyugtatóan szabályozni az írásmódját; s abban az anyag növelésével egyre nagyobb számú esetben, amely természeténél fogva kétféleképpen is megoldható, vállalhatjuk-e a kötelező és egyértelmű döntést ahelyett, hogy csak a t a n á c s o t adnánk? Megint egy példával: a *borforgalmi adóhátralék* írható így, ha borforgalommal kapcsolatban keletkezett adóhátraléknak vesszük; de írható a mozgószabály alapján *borforgalmiadó-hátralék* alakban is, ha a borforgalmi adó körül jelentkező hátraléknak vesszük. Mi persze ilyenkor adhatunk tanácsot, s kellő megfontolás után adunk is; de lehet-e az mindenkire kötelező, amikor a másik megoldás éppoly logikus és jogos?

Félreértés ne essék: nem a helyesírás szabályozhatóságában kételkedünk, csak a kötelező érvény kiterjesztésének bizonyos korlátait ismerjük fel. Egy bizonyos számú eseten és problémakörön túl — a megfontolás és a tapasztalat egyaránt ezt mutatja — már inkább csak tanácsokat lehet adni, mintsem kategorikus döntéseket. Egyrésztől objektív okok miatt, amelyekből fentebb ízelítőt adtam; másrészt meg szubjektívok miatt: mert a *télialmaexport-hűtőkocsi*park írásmódját meg lehet ugyan határozni egyértelműen, de aligha lehet megkövetelni mondjuk egy falusi tanítótól azt, hogy minden ilyen alakulat írásmódját ismerje, mert a nem ismerés a helyesírás nem tudásának vádját vonja rá.

Tervezett kéziszótárunk tehát nem akar olyan szabvány érvényű, azaz törvény erejű akadémiai határozatgyűjtemény lenni, mint amilyen szabályzatunk mindenkori kiadása. Inkább csak t a n á c s g y ű j t e m é n y; s a benne foglalt, általunk megfontolt tanácsok megfogadását a j á n l j u k ugyan, de nem tételnénk rendeletileg kötelezővé. Ha tanácsaink jók, majd az élet, a közigény úgyszólván önként kötelezővé teszi magára. — Mindezt kellő formában közölnénk persze bevezetőjében, sőt — mint a szétküldött minta jelezte — feltüntetnénk címének ebben a részében: „az igényes írásbeliség segítségére”.

Kéziszótárunk kizárólag s z ó t á r akar lenni. Azt a felmerült javaslatot, hogy nyomassuk elé bevezetésül a helyesírás szabályzatnak teljes szövegét, aligha lenne tanácsos megfogadnunk: mint jeleztem, a szabályzat és a kéziszótár jellegében, érvényében, szándékában két külön dolog. A szabályzat abszolút érvénnyel kötelező; a szótár anyagából viszont csak az, amit a szabályzat szótári részéből veszünk át, s amit ezért valamilyen nyomda-technikai eszközzel talán meg is különböztethetnénk. — Ezért is, meg nehézsége miatt is le kell mondanunk arról a másik igényről, hogy az egyes

szavak és szóalakok után utalásokat adjunk az írásuk alapjául szolgáló szabályzati pontokra. Hogy példát mondjak: a *teniszbajnokság* szónál utalnunk kellene az idegen szavak magyaros írásáról rendelkező pontra, a külön- és egybeírás fejezetének megfelelő részére, a hasonulás fel nem tüntetését szabályozó részre, a kiejtés szerinti írásról, az összetett szavak elválasztásáról irt passzusokra stb. Maga az utalások elkészítése jó néhány embernek több évi munkájába kerülne; s nagy kérdés: megérné-e ezt.

Volt olyan javaslat is, amely a szabályzati részt lexikonszerű címszavakban feloldva kívánná szótárunkba átvétetni. Tehát ilyen címszavakat, illetőleg lexikoncikkeket javasol: „a kötőjel használata”, „az elválasztás” stb. — Ám készülő munkánk nem helyesírási lexikon, hanem helyesírási szótár; a szabályzatnak még ilyen szétdaraboltabb beleépítése sem tartható kívánatosnak.

Szótárunk tehát nem lexikon, hanem szótár; de szótárnak is határozottan és kizárólagosan helyesírási. Nyilvánvalóan hasznosabbá tenné magát, ha ugyanakkor nyelvhelyességi, helyes ejtési és magyarító szótár is lenne; ám ez távol esik eredeti céljától, s olyan anyaggal terhelné, amely a helyesírás dolgát nem viszi előre, sőt éppen hátráltatja. Egyrészt azzal, hogy a kötött terjedelemből jelentős mennyiséget vesz fel a helyesírás elől; másrészt meg azzal, hogy — a helyesírás kérdése szabályozásé, döntéseké, a nyelvhelyessége viszont nem egyszer felfogásé, meggyőződésé lévén — a kötelezővé nem tehető nyelvhelyességi anyag a kötelezőnek — ha másként nem, önként kötelezőnek — szánt helyesírási anyag hitelét is gyengíthetné. Mindezért — részemről éppen nem kis fájdalommal — el kell utasítanunk az olyan igényeket, hogy pl. küzdjünk a szótárban a helytelen és modoros kiejtés ellen az ilyen típusúakban: *akadémia, tétélfón, ténisz; szuggeszció, inekció* stb. Hasonlóan nem vállalhatjuk azt sem, hogy jó magyar megfelelőket ajánljunk az olyan idegen szavak helyett, mint pl. *adaptál, adoptál* stb.; vagy hogy ne adjuk meg a közkeletű *aktivizál* alak írásmódját, csak a helyesebbnek tartott *aktivál* alakét. Ezek ugyanis nem írásproblémák, hanem kiejtési és nyelvhelyességi kérdések; nekünk azt kell elősegítenünk, hogy ha valaki le akarja írni őket, akkor legalább írja jól; a többi már a nyelvhelyességi, helyes kiejtési és egyéb kézikönyvek és lexikonok feladata.

E kérdésnek egy vonatkozását azonban még megvitatandónak érzem. Az előkészítő munkák során megpróbálkoztunk azzal, hogy a nem magyarosan, azaz nem kiejtésünk szerint írott idegen szavak mellett feltüntessük helyes kiejtésüket is. Ám a mutatvány formába öntésekor ezt is mellőznünk kellett. A magyar ábécé jegyeivel ugyanis csak igen torzul tudnánk ezt megtenni; azt viszont, hogy egy finomabb fonetikus átírási rendszerrel terheljük meg a szótárt, nem vállalhattuk. A kérdést a magunk részéről sem zártuk le még véglegesen, s most valahogy így tenném föl a bizottságnak: vállaljuk-e azt, hogy a *nylon* kiejtését *nájlon, najlon*, esetleg

*nejl*on alakúvá torzítjuk, s az *a posteriori* kiejtését *a poszterióri, á poszterióri*, esetleg *a poszterióri* stb. alakban adjuk meg; vagy pedig adjunk csupán írásformát, ami tulajdonképpeni feladatunk, s a többit hagyjuk a nálunk illetékesebb idegen szavak szótárára.

Összefoglalva: Munkánk az akar lenni, amit címe is mond róla: helyesírási kézisztótár az igényes írásbeliség segítségére. Nem kevesebb, de nem is több. Nem lexikon, csak szótár; e műfajban nem kiejtési, magyarító, nyelv-helyességi, csak helyesírási; e nemében sem kötelezővé tett döntvénytár, csak tanácsgyűjtemény, amelynek magának kell majd kivívnia a közönség megbecsülését, s ezen keresztül az önként vállalt kötelező érvényűséget, legalábbis azok részéről, akik fontosnak tartják a helyesírás egységét, fontosabbnak — olykor egyébként esetleg jogos — egyéni logikájuknál is.

2. KÉZISZÓTÁRUNK ALAPJA

Kézisztótárunk a n y a g á h o z alapul NAGY JÓZSEF BÉLÁNAK 1944-ben az *sz* betűig kiszedett, de meg nem jelent helyesírási szótárát, BALASSA nyomdai szótárát, szabályzatunk szótári részét, az értelmező szótár külön-és egybeírási jegyzékét, s végül az *sz* betűtől az új magyar—német nagyszótárt vettük; természetesen kiegészítve az így egybegyűlt anyagot a magunk és mások sok irányú részleges gyűjtéseivel. Az így összejött mintegy 160 000 adatból kell kiválasztanunk azt a legföljebb 75 000 szót és szókapcsolatot, amely munkánkba belefér.

Ami már most a felvett szavak és szóalakok í r á s f o r m á j á t illeti, annak megállapítására egyetlen alapunk az akadémiai helyesírási szabályzat 10. kiadásának szabályzati része. Ez azt jelenti, hogy az ott lefektetett szabályoktól, illetőleg azoknak szellemétől sehol sem térhetünk el. Ha többféle szabály alkalmazható ugyanarra az esetre, s a nagyobb anyag megvilágításában esetleg célszerűnek látszik más szabályt alkalmaznunk egy-egy típusra vagy esetre, mint a 10. kiadás szótári része, akkor a bizottságnak javaslatot teszünk majd az illető konkrét eset írásának módosítására. Ám ahol lehet, inkább még ilyenkor is ragaszkodunk a lefektetett formához, mert tudjuk, hogy a rögzítettség egyfélésege többet ér az egyéni logika többféleségénél. — Írásmódjában tehát készülő munkánk, bár anyagában lényegesen bővített, de szellemében változatlan kiterjesztése a 10. kiadás szótári részének. Ebből következik, hogy a szabályokkal ellenkező formákat itt aligha ajánlhatunk. Akik bírálóink közül ilyesfélét javasoltak, nyilván nem gondoltak arra, hogy a helyesírás szabályozása sohasem esetek, hanem mindig típusok, csoportok, sorozatok megoldásának formájában történik, s ezért az egyes eseteknek az egyéni ízlés szerint való megváltoztatása vagy megokoltatlan kivétel eredményez, vagy egy egész típus megváltoztatására való kötelezettséget jelent.

Két példa a javaslatokból: Szabályaink szerint a két elemű személyneveknek képzős származékában az eredeti írásformájú névhez kötőjellel kapcsoljuk a képzőt, tehát: (*mikszáthos*, de:) *Mikszáth Kálmán-os*. Egybeírva kis kezdőbetűvel csak kivételes, pejoratív vagy humoros hangulatúnak szánt esetekben: *háryjánoskodás* stb. Mármost ha valaki a kis kezdőbetűs és egybe rántott *mikszáthkálmános* formát ajánlja, s ráadásul a gúnyos értelmű *magyarmiskásan* írásformára hivatkozik támogatásul, az nemesak hogy el akar térni a jelenlegi szabályoktól, hanem egyenest vissza akar szorítani egy spontán kifejlődött, most már szabályban is szentesített, mert stilisztikailag igen jó árnyaló értékű differenciát valami formálisan értelmezett egység és könnyebbség kedvéért. — Másik példa: Egyik bírálónk az *ásít* igének *ásítóz* gyakorító származékát jobbnak tartaná rövid *i*-vel. Ami a kiejtést illeti: ez ma az *i*, *ú*, *ü* viszonylatában eléggé ingadozik, szinte azt mondhatnánk, izlés kérdése. De ha az írásformáját így rögzítjük, akkor vagy eltérünk az *ordítóz*, *visítóz* és a többi hasonló származék sorától, vagy vele rántjuk ezeket is; méghozzá elegendő kiejtési alap nélkül, a hagyománnyal is szembeállva. Márpedig a helyesírás szabályozása nem azt jelenti, hogy a nyelvet csináljuk, csak annyit, hogy tükörözní igyekszünk.

Természetesen vannak olyan esetek, amelyekben a szabályok közül kettő is alkalmazható egyforma joggal, egymással szemben. Ilyen az *apprehendál*, *attrakció* stb. írásáé. Ezek most az eredeti idegen írásforma alapján hosszú mássalhangzósak. Ketten is ajánlják a hozzászólók közül, hogy írjuk őket a meghonosodottabb elemek magyaros írásának szabálya alapján most már rövid *p*-vel, *t*-vel. Ezt érdemes megfontolni, és esetleg valóban meg is lehet már tenni. De ha valaki a fordítottját ajánlaná — ez sem példátlan —, hogy a *büfé* szót kezdjük újból két *f*-fel írni, arra már azt kellene mondanunk: helyesírásunk fejlődése ne visszafelé menjen, hanem előre. — Mert az idegen szavak meghonosodásuknak egy bizonyos fokán elvesztik kapcsolatukat az átadó nyelvvel, s a magyar történeti és leíró törvények sodrába kerülnek át. Így — bár az átadó, illetőleg végső forrásul szolgáló idegen nyelvben *sz*-szel hangzottak — aligha térhetünk ma már vissza az *s*-ezésről az *sz*-es ejtésre az *aspirál*, *aspiráns*, *aspektus* típusúakban, mert az olyan modorosság lenne, mint a *Rókusz* meg a *Krisztusz* ejtés; vagy mint ha azt iratnánk a néppel, hogy *jusza* vagy *jussza* van valamihez, nem pedig *jussa*.

Nem hangoztathatjuk eleget: a helyesírásban és szabályozásában nem egyes esetek vannak, hanem sorok, csoportok, típusok; s nem lehet az egyes eseteket más típushoz tartozók kaptafájára húzni. Ketten is kifogásolják: miért kötőjeles a *Dél-Ázsia*, ha egybeírt a *Kisázsia*; s miért kötőjeles az *Al-Duna*, ha egybe van írva az *alezredes* stb. Röviden válaszolva: Kötőjellel az ilyen típusú előtagokat akkor kapcsoljuk, ha az alakulat az egésznek egy részét jelöli. *Délázsia* és *Északmagyarország* mint önálló földrajzi fogalom nincsen, s nincsen *Alduna* nevű folyónk sem; a *Dél-Ázsia* stb. ala-

kulat Ázsiának déli, Magyarországnak északi, illetőleg a Dunának alsó részét jelöli. De *Kisázsia* nem határozható meg úgy, hogy az Ázsiának kis része; s az *alezredes*-re sem mondható, hogy az az ezredesnek alsó fele. Ez utóbbiakat tehát helyesírásunk azért nem helyezi azonos síkra az előbbiekkal, mert nem tartoznak egy síkra; az egységes elbánás — akár a kötőjelezés, akár az egybeírás „egyszerűsítő” egysége — itt megtévesztő lenne. A következetlenség az ilyen esetekben csak látszólagos, a következetesség viszont formális.

Még egyet a következetességről. Három bírálónk is szemünkre lobbantja: nem vagyunk következetesek a mutatóványban, minthogy az *A-dúr*-t nagy betűvel írtuk, az *a-moll*-t kicsivel; s hasonlóan „következetlenül” az *Asz-dúr*-t és az *asz-moll*-t. Az egyiküknek sem ötlött a szemébe, hogy ez a következetlenség alapján véve nagyon is következetes, hiszen minden *dúr* skála neve naggyal, s minden *mollé* kicsivel van írva. A zenészek tetemes része így használja nálunk, mivel így a megkülönböztetés könnyebb, a rövidítése egyértelműbb; s végeredményben még az egyes skálafajtáknak „maior” és „minor” elnevezésére is emlékeztet, — bár az persze nem a skálát jelölő betűk, hanem a skálát alkotó hangközök nagyobb vagy kisebb voltára utal. — Általában: mi igyekszünk két dologhoz alkalmazkodni. A szabályokhoz, amelyek le vannak fektetve; s főleg a nyelvhez, amelyet az írásnak tükröznie kell. Ha valaki ellentmondást lát a szótárban, általában bennünket hibáztat érte, s az ellentmondás forrását a szerkesztői munka egyes fázisai között keresi; pedig végeredményben eszébe juthatna az is, hogy e forrás gyakran lehet magában a nyelvben; s az ellentmondás lehet a nyelv tényei közötti különbségek tükröződése is.

3. ANYAGVÁLOGATÁSUNK SZEMPONTJAI

A magyar szókinés nagyságát KELEMEN JÓZSEF közel egy millióra becsüli. Ha ennek felét kétes életűnek, inkább csak lehetségesnek, a megmaradónak felét ritkának tartjuk is, még mindig negyedmillióval kell számolnunk. A kéziszótárunkba felvehető anyag azonban még ennek is az egyharmada alatt van; legföljebb fele lehet a mi összegyűjtött anyagunknak. Pedig a szótár természetéből adódóan nem is csak szavakat kell felvennünk, hanem ezen kívül tekintélyes mennyiségű szókapcsolatot is, márpedig ezeknek száma a szótározás szempontjából véve gyakorlatilag végtelen. — Mindez természetesen elvi szempontokat kevéssé ad az anyagválogatáshoz, de megszabja határait.

Arra igyekeztünk, hogy szótárunk a megszabott terjedelmen belül a lehető legnagyobb segítséget adja a használónak; természetesen elsősorban az átlagos használónak. A magyar köznyelvi alapszókából ezért igyekeztünk minél többet fölvenni. Azt a nem egyszer hallott tanácsot, hogy az olyan egyszerű szavak, mint *asztal*, *szék*, *ló* stb. ne szerepeljenek a szótárban, ismét

csak el kellett vetnünk, hiszen a nyelvjárásokat és az egyszerű beszélőket ismerők jól tudják, hogy ezekben is van vagy lehet helyesírási probléma egy eléggé széles réteg számára; másrészt az, hogy a toldalékos alak *asztala*, *széke* vagy *asztalja*, *székje*-e, még szélesebb körben problematikus lehet; nem beszélve arról, hogy a „probléma—nem probléma” határainak megvonása eléggé szubjektív. — Az idegen szavakból inkább a közkeletűeket, az általános műveltséghez tartozókat vettük. Zömmel és elvszerűen azokat, amelyeket már magyarosan írunk; kisebb részben a még idegen formában írandókat is. — Népies elemek felvételétől tartózkodtunk; azt a javaslatot, hogy a szépirodalomban gyakrabban előforduló tájszavakat és alakváltozatokat szótározzuk, aligha fogadhatnánk meg, mert ez elvisz egészen a *kolompír* meg a *tudnyi* stb. felvételéig, és szabályainkkal ellenkező írásmódú alakok tömeges irodalmiasítására kényszerítene minket. Ezeket csak az írónak szabad használnia meghatározott művészi céllal; ám akkor leírásuk formájában ügyis övé a licencia, meg a felelősség is. Hasonló okokból nem vettünk fel — akár irodalmilag némiképpen szentesített — jassz szavakat, még megkülönböztető jelzéssel ellátva sem. — A tulajdonnevek közül a keresztneveket minél nagyobb számban, a történeti személyneveket és a földrajzi neveket bizonyos ésszerű korlátokon belül válogattuk. — A nem köznyelvi, hanem elavulóban levő szavak közül a klasszikus íróinknál-költőinknél leggyakrabban előfordulókat szerepeltetjük. — Sokan kívánnák tőlünk a műszaki élet szavainak és kifejezéseinek minél nagyobb számban való felvételét. Egy bizonyos aránytalanságra ebben az irányban máris törekedtünk: viszonylag nagyobb a műszaki anyagunk, mint pl. az orvosi vagy akár a társadalomtudományi; de az ésszerű határokat itt is meg kellett keresnünk és tartanunk. Kéziszótárunk széles közönség számára készül, s egy bizonyos józan foknál semmilyen irányban nem lehet elfogultabb. A műszaki és ipari szókinés tömeges szótározása nem az általános helyesírási kéziszótár, hanem a — természetesen segítségünkkel készült vagy készítendő — szakmai szótárak és nomenklatúrák feladata.

Megfontolandó javaslat viszont, hogy a közkeletű valódi rövidítéseknek mindegyike szerepeljen címszóként, megfelelő magyarázattal; s legyen meg a teljes alak is a maga betűrendi helyén, a rövidítés jelzésével együtt. Tehát hogy legyen *du.* címszónk *délután* magyarázattal; másrészt a *délután* főnévhez is tegyük oda: *röv.: du.* — De hogy ezt terjesszük ki az olyan tulajdonnévi értékű betűszókra, amilyenek az *MTSH*, *KÖJÁL* stb., az már aligha lenne szerencsés. Akiknek alig négy év után a 10. kiadás újabb lenyomatát kellett előkészíteniük, azok tudják, mekkora sebességgel változnak az ilyen alakulatok. De ezek feloldását egyébként is meg lehet találni a mindenkori telefonkönyvekben; aligha valók ezek egy évtizedekre szánt kézi-szótárba. — Azt viszont az egyik javaslat alapján helyes lesz megnéznünk: tulajdonnévi, s főleg történeti személynévi anyagunk elég bő-e.

Általánosságban még annyit az anyagválogatásról: A beérkezett bírálatokban összesítve mintegy 800 további szó és szóalak van felvételre javasolva. A mutatóanyag mostani anyaga 4000 szó körül van, s ez 5—600-zal több, mint amennyit *a, á* betűs anyagunk a végleges formában elbír. Ennyit kell még kihúznunk a mostani állományból; illetőleg ennek jó kétszeresét, ha a javaslatokat mind érvényesíteni akarjuk. Ámde kihagyási javaslatot igen keveset kaptunk, mindenki inkább csak bővítené. Pedig — említettem — terjedelmünk kötött, s anyaggyűjtésünk maga jó kétszerese annak, amit végül is bele tudunk foglalni a mutatóanyagba; ez vagy az a szó általában nem azért maradt ki a mutatóanyagból, mert nem ismerjük vagy nem gondoltunk rá; csak azért, mert ki kellett hagynunk, hogy még fontosabbnak látszót vegyünk be helyette.

Még néhány részletkérdést az anyagválogatás köréből!

A magyar származékok, főleg a szókapcsolatok származékai közül általában csak azokat vennénk fel a szótárba, amelyeknek leírása az alapszóhoz viszonyítva valami abból meg nem fejthető problémát is rejt. Ezért szükségtelennek látszik az *adogat* mellé az *adogató*, *adogatás* stb. felvétele. Megfontolandó viszont, hogy az olyan különírt szókapcsolatoknak, amelyeknek származékait közönségünk hajlandó egybeírni, ne vegyük-e fel a legfontosabb további alakjait. Olyanokra gondol egyik bírálónk, mint pl. az *állon vág* mellé az *állon vágás*, az *állami gazdaság* mellé az *állami gazdasági* stb. Ezen — mondom — érdemes gondolkoznunk, bár ez is felvehető egyéb adatok számát csökkenti. De azt már aligha tehetnénk elvünkkel, hogy minden jelöletlen összetételnek meglegyen a jelölt szókapcsolatú alapformája, illetőleg megfelelője; vagyis hogy az *alapvető*, *alapvetés* típusú összetételek mellett ott álljon az *alapot vet*; s nyilván az *aknafúrás* mellett az *aknát fúr*, az *adószedő* mellett az *adót szed*; stb. Ez már alighanem fölösleges pontoskodás.

Van olyan bírálónk, aki a felvett idegen szavak számát keveselli. Javaslatai között ilyenek szerepelnek: *abakusz*, *abisszikus*, *adibata*, *aufhörzseljárás* stb. Ám ezek írásmódjának meghatározása sokkal inkább való az idegen szavak szótárába vagy az említett szakmai nomenklatúrákba, mint egy általánosabb használatra szánt és terjedelmében korlátok közé szorított helyesírási kézi-szótárba.

Terveztünk jelentős helymegtakarítást kísérelt meg az *igekötős* igék problémájának megoldásában. Ez lényegében a következő: A csak igekötőként használatos igekötőkkel összetett igekötős igéket (pl. *lemegy*, *átír* stb.) önmagukért nem közöljük. Az igekötővel való egybeírás általános szabályát megadjuk az igekötő címszavában, példákkal megfelelően illusztrálva ezt és fordítottját, a különírást. (Itt megjegyzem: mutatóanyagunkban a szabály megfogalmazása nem szabatos, s a példatípusok száma nem elegendő; alighanem tanácsos lenne a szabályt elhagyni, s a példatípusok készletét alaposan kiegészíteni.) De ezzel az illető igekötőnek s a vele összetett

igéknek sorsa el is intéződnék, minthogy az alapigéhez viszonyítva nemigen lehet bennük más probléma, mint a külön- vagy egybeírás. Akinek az igei tag leírásával van problémája, az megnézheti a maga betűrendi helyén az alapigét. Tehát pl. az *átböngész* ige egybeírásához a szabály magában elegendő; ha meg valaki azt nem tudja, hogy a végén *-sz* vagy *-z* irandó-e, nézze meg a *böngész* címszónál. Mint szerkesztő látom: mennyi helyet takarítunk meg ezzel! — De természetesen fölvennénk az igekötős igének fontosabb származékait, a vele vagy ezekkel kapcsolt összetételeket és szókapcsolatokat (pl. *átírási díj*, *átrakó állomás* stb.), ha bennük más probléma is van, mint az igekötő maga. Ehhez hasonlóan bántunk el a határozószóként vagy névutóként is használatos szavak igekötő jellegű előfordulásaival (pl. *alá-*).

Ezt az eljárásunkat több bírálónk is kifogásolja, szabály és típuspéldák felvétele helyett a fontosabb konkrét esetek feltüntetését javasolva. Mások azonban — megértve az eljárás könnyítő szándékát — inkább részletesebb kidolgozást kívánnának az igekötő címszava alatt. De egyesek közülük úgy gondolnak a kibővítést, hogy az igekötő címszavába csempészve mégiscsak egy egész csomó igekötős ige kerülne, pusztán önmagáért. Egyikük pl. az igekötő címszavának jelentős kibővítése után a mintául adott *átad* igével és származékaival még 28, az *átalakít* igével és származékaival 23 sort tölt meg. Végeredményben mutatványunknak az *át* igekötőhöz kapcsolódó, összesen 244 sorához — melyben az *áthatolhatatlan*, *átrakó állomás*, *átalakító hatású* stb. bonyolultabb formákon van a hangsúly — ez a javaslat még vagy 150 sort adna hozzá, amely sem egyedi, sem típusproblémákban nem hoz többletmegoldásokat, hanem mind olyan igekötős igéket ad, amelyeknek írásmódja megvan az alapigénél, igekötős kapcsolata pedig semmi újabb problémát nem rejt magában. — A bizottság számára mindezek után kérdésként tenném fel: Maradhatunk-e az igekötős igéknek általunk tervezett kezelésmódja mellett, vagy helyesebb, ha felvesszük önmagukért a leggyakoribb igekötős igéket, ami összesen legalább 2—3000 egyéb szó kihagyására kényszerít bennünket.

Néhányan azt tanácsolták, hogy hely megtakarítása céljából hagyjuk el az egybeírt összetételeknek olyan ellentett példáit, mint az *öregágyú*, *betegágy* mellett az *öreg ágyú*, *beteg ágy*; a bokrosított példacsoportokban pedig az olyan, problémát valóban kevésbé jelentő típusokra való figyelmeztetéseket, mint ezek: *erős akasztó*, *örökszép alkotás*. Erre a kérdésre később még vissza kell térnem. De annyit már most is: a tapasztalat azt mutatja, hogy — bár egy-egy esetben valóban lehet vitatkozni a példák szükségességéről — általánosságban sohasem lehet elég különírt példát felvennünk, figyelmeztetésül arra, hogy az egybeírások száma a helyesírási szótárban és a valóságban nem egyforma. Velem magammal történt meg, hogy az *igen élénk zöld színű* kapcsolatban az *élénk* és a *zöld* szavakat egybe húzta a korrektor, figyelmeztetve a lapszélen arra, hogy az „Akadémiában” az *élénk-*

zöld egybe van írva, különírva ninesen; s nem gondolva arra, hogy minden összetétel tagjai egymás mellé kerülhetnek szókapcsolatként is. Bizony, olykor még a *békeharc* típusúak mellé sem ártana szinte odaírni, hogy persze a két szó különírandó az ilyenekben: „ninesen tartós *béke harc* nélkül”. — Nyilván több véletlennél, hogy az ilyen figyelmeztetések elhagyását javasoló bírálóknak egyike sem nyomdász, s nem is kiadói dolgozó, azaz nem a gyakorlat embere.

4. A SZAVAK TOLDALÉKOLÁSA

Régi és hasznos hagyománya helyesírási szótárirodalmunknak az, hogy az alapszók mellett toldalékos alakok is fordulnak elő benne. Az általános gyakorlat az, hogy a képzős formák külön címszóként állnak; az alapszó címszavába csak a ragos és jeles szóalakok kerülnek. Természetesen első-sorban azoknak a toldalékos alakoknak kell a helyesírási szótárban szerepelniük, amelyekben a toldaléknak az alapszóhoz való kapcsolódása olyan típusproblémát rejt, amely az alapszó és a toldalék külön-külön írásmódjából nem fejthető meg, s amely alakoknak egész sorában jelentkezik, kifejezetten mint írásp probléma. Ezek főképpen a következők: Főneveknél a *-val, -vel* ragos forma, de a magánhangzóra és az egyjegyű rövid mássalhangzóra végződőknél ez is elhagyható; továbbá a birtokos személyragozott alak, amelyből magánhangzós végűeknél jó megadni a többes számú alakot is. Tehát: *kalács, kalácsa, kaláccsal*; illetőleg: *hajó, hajója, hajói*. Melléneveknél a módhatározóragos alak a legfontosabb; az *-s* végűeknél a középfok is. Keresztneveknél a *-val, -vel* ragos forma, a magánhangzóra végződőknél az *-é* birtokjeles alak vagy az *-ék* képzős származék a legfontosabb; tehát: *Margit, Margittal*; illetőleg: *Pista, Pistadék*. Az igéknél a múlt idő *-t* jelének, a tárgyias ragozás *-j*-jének, s a felszólító mód jelének az előbbitől nemegyszer eltérő kapcsolódása tüntetendő fel, pl.: *lát, látja, lássa*; illetőleg: *hoz, hozta, hozza*.

Bírálóink közül ezt sokan kevesellik, több-kevesebb joggal. Valóban: az *akadsz, bontsd* és sok egyéb valóságos írásproblémára ez nem ad megoldást. Ám ezek már nem típusproblémák, hanem egyediek a paradigmán belül; s rendszerint nem is ilyen alakokat hiányolnak a szótárból, hanem azokat, amelyekben a probléma nem is helyesírási, hanem nyelvhasználati. Mert az, hogy a *szellőzön* és *szellőzzék*, illetőleg az *állítsd* és *állítsad, ugorni* és *ugrani* stb. formák közül mindkettő jó-e, s ha nem, melyik a kettő közül, az már nem helyesírási kérdés. S még kevésbé a szótár feladata minden főnévnel figyelmeztetni a használót arra, hogy más a *-ban, -ben* és más a *-ba, -be* ragos alak értéke. Nem a szótár célja annak megvilágítása sem: mikor helyes a *felelősök, akadémikusok, adósok*, s mikor a *felelősek, akadémikusak, adósak*, illetőleg mikor a *felelőst, akadémikust, adóst*, s mikor a *felelőset, akadémikusat*,

adósat alak használata. — Azt meg még kevésbé lehet elvárni a szótártól, hogy a ragozott formákat még az összetett szavaknál is feltüntesse (a mellérendelőket kivéve, ahol ez írásprobléma is): aki az *álarc*, *ádkulcs*, *ablaktisztítás* stb. ragozott alakjaira kíváncsi, az *arc*, *kulcs*, *tisztítás* alatt minden szükséges adatot megtalál.

Igen nehéz feladat lenne — főleg a helyyel való gazdálkodás szempontjából — egy-egy igénél 5—8—10 ragos alakot megadnunk, s ezzel ismét egyéb hasznos anyagot szorítani ki; s egyébként is kockázatos lenne akár „vagy”-gyal, akár kommentár nélküli „és”-sel összekapcsolva egymás mellé vetni a fentebb említett kettős, de nem tetszőleges váltakozású névszói alakváltozatokat is. Mindez — csak két-három ezer alapszót számítva, s szavanként csak két-három ragos alakot véve is, ami mindenképpen minimális — legalább újabb 5—6000 sor terhelést, s talán ugyanannyi más szóalak kihagyásának kényszerét jelentené. — Mindezt úgy gondoltuk már eleve is: a szótár végén igei, s esetleg fontosabb névszói típusonként felsorolásokat adnánk a ragos alakokból, melyekben egy-egy típuspéldának szinte egész paradigmája megvan. Ezt szándékosan nem jeleztük a mutatvány szétküldésekor, hogy lássuk: érzi-e a felkért bíráló közönség ennek szükségét. S a beérkezett válaszok közül valóban igen sok keveselli a feltüntetett toldalékos alakok számát, azaz szükségesnek tart hozzá valamiféle célszerű kiegészítést.

Hadd adjak hát mintát a tervezett felsorolásokból!

A r ö v i d m a g á n h a n g z ó + t végű igéknek például mintaszava lenne a *mutat* és a *szeret*. Az anyag:

m u t a t: *mutatsz*, *mutattok*; *mutattam*, *mutatott*; *mutatnék*, *mutatnál*; *mutass* v. *mutassál*; — *mutatja*; *mutatta*; *mutatná*; *mutasd* v. *mutassad*; — *mutató*, *mutatott*, *mutatandó*, *mutatva*, *mutatni*. — Így a magas hangrendű *szeret* igével is.

A *-d (i k)* végű igék problematikus ragozott alakjait a *csalódik* és *vetődik* mutatná be. Anyaga:

c s a l ó d i k: *csalódsz* v. *csalódoz*, *csalódtok*; *csalódtam*, *csalódtott*; *csalódná* v. *csalódnék*; *csalódj* v. *csalódjál*, *csalódjon* v. *csalódjék*; — *csalódó*, *csalódtott*, *csalódtva*, *csalódtani*. — Így a magas hangrendű *vetődik* igével is.

A toldalékok feltüntetése dolgában tehát így tenném fel a kérdést a bizottságnak: 1. maradjunk-e a toldalékos alakoknak mutatványunkbeli mennyisége mellett, mely a közvélemény szerint elégtelen; 2. szorítsunk-e ki néhány ezer egyéb szót azért, hogy az egyes címszavak után több ragozott alakot vehessünk fel, bár még így sem eleget; 3. vagy dolgozzuk-e ki típusonként a most bemutatott mintákat, melyek közül kb. 130 típus elfér a mű végén egyetlen íven.

5. A KÜLÖN- ÉS EGYBEÍRANDÓ SZÓKAPCSOLATOK FELTÜNTETÉSÉNEK MÓDJA

Mint jól tudjuk: nyelvünkben szókapcsolatok perceről percre, összetett szavak meg napról napra születnek, s így számuk a szótározhatóság szempontjából gyakorlatilag végtelen. Ha egy helyesírási nagyszótár, talán félmillió cím szóanyaggal, próbálná taxatívra számba venni őket, annak sem lenne könnyű dolga. Ezer és ezer olyan összetételünk van, amely talán még nem is él, de bármelyik pillanatban létrejöhet, mert szókincsünk rendszerében megvan a lehetősége, megvan az üres helye; s létrejötté pillanatában máris összetett szó, mivel megalkotásának módja jellegzetesen azzá teszi. Van-e *szobaszámolás*, *kéménynyilvántartás*, *albérlőkönyv*, *mandulahéjcsata* szavunk? Aligha van. De ha egyszer a lakószobákat egyenként számba kell venni, illetőleg a kéményekről nyilvántartást kell vezetni, vagy ha egyszer a házfelügyelőknek az albérlőkről külön könyvet kell felfektetniük, a kérdéses tevékenységet, illetőleg e tevékenység eszközét alighanem így neveznénk el. S ha gyermekeink mandulatörés közben kitalálják azt, hogy az üres héjjal meg lehet dobálni egymást, annak is adhatunk ilyen nevet. S abban a pillanatban összetett szavak-e ezek? Szerkezetileg föltétlenül, mert olyan alkotásmód eredményei, amely minden átmenet nélkül egyszerre összetett szavakat hoz létre. — Azt meg, hogy a mondattani viszonyban alkalmasan összekapcsolható szavak, s így a létrehozható különírandó szókapcsolatok száma mekkora, fel sem tudjuk becsülni.

A szókapcsolatoknak és összetett szavaknak azonban nemesak a számuk ijesztően nagy, hanem leírásuk is meglehetősen problematikus. Hogy mi szókapcsolat és mi összetétel, azt sok tiszta esetben játszva eldönthetjük, de egy széles érintkező sávon csak ügyel-bajjal, nehezen, s még akkor sem mindig biztosan. Ezt általában a nyelvészek, elsősorban a helyesírást szabályozók hibájának szokás tekinteni; pedig azok szubjektív bizonytalanságukkal csak a nyelvben fennálló objektív bizonytalanságot tükrözik. Ujjal rá tudnék mutatni nem egyre akár a jelenlevők között is — magamat sem véve ki —, akik valamikor azt hittük, hogy a kérdés egyszerű, csak a szabályok bizonytalanok és bonyolultak; azután a kérdésben elmélyedve egyre inkább azt láttuk meg, hogy a szabályt meg lehet ugyan fogalmazni egyszerűre, de attól a tények bonyolultsága még nem változik meg, s a szabály minél egyszerűbb, annál nagyobbat torzít a valóságon.

Ismétlem: itt sem valamiféle helyesírási nihilizmus beszél belőlem, csak a dolgok természetében rejlő bonyolultság s az ebből következő szám-talan nehézség felismerése. S azért kellett ezeket föltétlenül elmondanom, mert szeretném, ha a meghívottak, s majd a kéziszótár használói is megértenék: miért éppen a külön- és egybeírás példái vannak tervezetünkben a legnagyobb számban, s hogy miért választottunk közlésünkhöz olyan felépítést, amelyet mintánkban találnak. — Hogy miért e problémának leg-

nagyobb az anyaga, a bírálatokból úgy látszik, nem is nehéz megvédenünk. Mindössze egyetlen javaslatot kaptunk arra, hogy csökkentjük ezt; a többi hozzászóló kifejtve, vagy pótlási javaslataiban kifejtetlenül, mind inkább az anyag további növelése mellett van.

Említettem: mintegy 75 000 szedett felsorunk van a szótárban. Ebből a külön- és egybeírásra jó, ha kétharmada esik. Hogy nyelvünkben nem ennyi szókapcsolat és összetett szó van, az alighanem világos. Jóval nagyobb ennél még a valóban használtak száma is. Ezért eleve le kell mondanunk a *t a x a t í v* szándékról; amit megvalósíthatunk, az legfőljebb az *i n s t r u k t í v* szándék. Kifejtve ezt: minthogy semmi lehetőségünk nincs annyi szó felvételére, amennyi biztosítaná, hogy a kereső minden egyes *e s e t e t* megtaláljon, amelynek leírási módja probléma számára: csak arra törekedhetünk, hogy minden egyes eset írásmódjának megállapítására találjon legalább megfelelő *t á m p o n t o t*. A példák teljességének lehetetlensége folytán a *t í p u s o k* teljességét kell kitűznünk célul; ez reális és elérhető. A példák teljessége elérhetetlen cél lenne, még a közkeletűbbeké is. Hadd mondjam el: az értelmező szótár munkatársai mintegy 160 000 címszavas jegyzéket készítettek szótárunk külön- és egybeírási eseteiről. Ez is messze áll a teljességtől. De számunkra a válogató munkatárs ennek az anyagnak is csak felét adhatta át, minthogy a teljes anyag egész szótárunk terjedelmének is kétszeresét tenné. Az így átkerülő anyagból nekünk annak még mindig legalább a harmadát ki kellett, illetőleg ki kell hagynunk. Mit tehetünk ezek után mást, mint hogy fölvevessük a megítélésünk szerint legfontosabb eseteket, kiegészítve egyedileg talán kevésbé fontos, de megalkotásukban jellegzetes és gyakori típust képviselő példákkal, s olyan elrendezést keresve, amelynek segítségével egy ekkora anyag tízszer-hússzor ekkorának írásproblémáira derít fényt, ad útmutatást.

Bírálónk közül valaki ajánlotta: használjuk fel anyagunkhoz BALASSA és HORVÁTH ENDRE nyomdai szótárait. De mi ezt már megtettük. S nem is csak anyagukat használtuk fel, hanem megszerkesztésük tanulságait is. Mert az egybe- vagy különírandó szókapcsolatoknak előtagjuk szerint való bokrokba sűrítését éppen Balassától, utótagjuk szerinti bokrosításukat pedig éppen Horváth Endrétől tanultuk; nem is most, hanem már a Helyesírásunk időszerű kérdései című gyűjteményben rámutatva e közlési mód előnyeire (i. m. 132). Mégpedig e módszert némileg tovább is fejlesztve arra törekedtünk, hogy a szavaknak és szókapcsolatoknak bokorba foglalása ne csak anyagközlési mód legyen, hanem útmutatás is a fel nem vett esetek írásmódjának megállapítására; azaz ne csupán a helykímélés eszköze legyen, hanem — és elsősorban — a nyelvi és helyesírási öntudatra való nevelése is.

Szótárunkban — mint a tervezet mutatja — a fontosabb szavaknak kettős, esetleg hármas címszavuk lenne. Elöl áll mindig az egyszerű alapszó; itt rögzítjük leírásának formáját és ragozott alakjainak írásmódját. Ez után

következik a szó mint előtag; itt találhatóak meg a típuspéldák a szónak az utótaggal való külön- vagy egybeírására; mégpedig egyszerűbb és bonyolultabb példatípusok egyaránt. A harmadik részben a szó mint utótag jelentkezik; itt a szónak előtagjával egybe és attól különírandó típusaira vannak példák.

Mintaként vegyük ide az *agy* címszót:

agy, agya, aggyal || → *agybaj, agy-
daganat, agylékelés, agyrém, agyszü-
lemény, agytekervény*; — *agyhártya-
gyulladás; agyfélteke* || ← *gerinc-
agy, kerékagy, kisagy, nagyagy, pus-
kaagy, szürkeagy; fogaskerékagy*; —
lendítőkerék-agy; — *pihent agy, tom-
pa agy*

Elgondolásunk az volt: a terjedelemnek kicsiny volta miatt a szótárba a maga betűrendi helyén külön címszóként csak azokat a leggyakoribb összetett szavakat és szókapcsolatokat vennénk fel, amelyeket fontosságuk folytán a használók gyakrabban fognak keresni, s amelyeket a helyesírásban kevésbé gyakorlottak is kereshetnek. A többi száz és száz esetre nézve pedig, amelyek a szótárból kényszerűen kiszorulnak, a gyakorlottabb és igényesebb használó útbaigazítást talál a bokrokban, ahol a példák már nem önmagukért állnak, hanem típusokként. Ezért úgy építettük fel a fontosabb bokrokat, hogy legyen bennük tulajdonságjelzős, birtokosjelzős, tárgyias, határozós összetett szó; s legyen külön-, kötőjellel és egybeírandó típuspélda egyaránt. Mert így nincs és nem is alakulhat pl. az *ablak*, az *ajtó*, az *asztal* stb. stb. szóval olyan összetétel vagy szókapcsolat, amely virtuálisan benne ne lenne szótárunkban, hiszen a megfelelő címszó előtagos vagy utótagos részében csak meg kell keresnünk azt a típust, amelyikbe a leírni szándékozott alak tartozik, vagyis azt az esetet, amelyikhez ez legjobban hasonlít.

Ehhez a kérdéshez kaptuk a legtöbb hozzászólást. Az utótag szerinti bokrosítást általában mindenki helyeselte, hiszen jó együtt látni pl. az *erő*, a *tanár*, a *képesség* stb. utótagú szókapcsolatoknak és összetételeknek legalább a típuspéldáit; ám az előtag szerinti bokrosítással szemben meglehetősen sok volt a kifogás. A vélemények eléggé megoszlóak és ellentétesek. Van, aki a jelenloginél több esetet vonna a bokorba, esetleg mindegyiket (így van Balassánál); de van, aki ellenkezőleg: többet kívánna külön címszóba tenni a maga betűrendi helyén, esetleg teljesen mellőzné is az előtag szerinti bokrosítást. Érdekes tudnunk: a mutatóványunkbelinél erősebben bokrosítani akarók kivétel nélkül nyelvészek; a bokrosítást ellenzőknek tekintélyes része viszont gyakorlati ember: nyomdász és kiadói dolgozó. Van, aki helyesli a bokrosítást, csak azt kívánna, hogy minden bokornak minden tagja szerepel-

jen a maga betűrendi helyére kivetítve is. Az utótag alá bokrosítottakkal ezt meg is tesszük, de az előtag szerintiekkel nincs sok értelme ennek: ott a bokor nem esik túlzottan távol a betűrendi helytől, s oda egyébként is inkább felépítésük, mint önmaguk miatt fontos esetek kerülnek. — Végül a bokrosítást helyeslők közül jó néhányan úgy kívánnák, hogy csak az abszolút elő- és utótag legyen az egyszerű szóhoz bokrosítva (tehát az *ablakredőny-felszerelés* lehetne az előtagos, az *ólomkarikás folyosóablak* lehetne az utótagos összetételek közt az *ablak* címszó alatt), de a relatív elő- vagy utótag már nem (tehát az *exportalma-termelés*, illetőleg a *konzerv-almabefőtt* már nem szerepelhetne az *alma* címszóban). Mások csak az egyszerű elő- és utótagú összetételeket vennék az egyszerű szó bokrába, az összetett elő- vagy utótagút pedig már külön, az összetett elő- vagy utótag önállósított bokrába; tehát az *árucsere-egyezmény* szerintük nem az *áru* előtag, hanem egy külön *árucsere* előtag címszavába lenne vonandó.

Röviden végigvéve e kérdéseket, a következőket mondhatnám: 1. Ha az előtag szerinti bokrosítást, s ezzel a típuspéldáknak egy helyen való közlését elvetjük, adtunk ugyan 40—50 000 összetett szót és szókapcsolatot a maga betűrendi helyén, de nem sok tanácsot adtunk a fennmaradó tízszer annyinak leírására; — másrészt pedig, mivel így minden példát külön sorba kell tennünk, még a jelenleginél is kisebb szóanyagot tudunk csak fölvenni. — 2. Ha bokrosítunk, de az egyszerű előtagnál csak egyszerű előtagú összetételeket adunk meg, s az összetett előtagúakat külön vesszük, az egyes esetek megtalálását könnyebbé tettük ugyan, de az egyes típusokét megnehezítettük. Mostani rendszerünkben a fel nem vett *államalkotó erő* leírására az *állam* címszóban ott van ez a minta: *államszervező készség*. Ha ezt innen kivesszük, s a maga betűrendi helyére vetítjük ki, vajon eszébe jut-e majd a keresőnek, hogy minden *állam*- kezdetű adatunkat végigböngészve *államszervező* címszó alatt keressen mintát az *államalkotó erő* leírására? S hasonlóan: a *szénatom-bontás* leírásához most talál segítséget az *atom* címszóban e példa képeben: *hidrogénatom-bontás*. Vajon ha ezt kivetítve adjuk csak, keresné-e a *szénatom-bontás* mintáját a *h* betű anyagában?

Elismerem: a primitívebb kereső mindezt szemlélheti úgy is, hogy jelenlegi beosztásunkban a megtalálni kívánt — mondjuk — *ajtókilincs* szóalakot három helyen kell keresnie: a maga betűrendi helyén; ha ott nincs, az *ajtó*- előtagnál; ha ott sincsen, a *-kilincs* utótagnál; s ez utóbbi két helyen még mindig három csoportban: az egybe-, a kötőjellel és a különírandók között. De az igényesebb használó nyilván nem így veszi ezt. Inkább úgy, hogy kétségei esetén a szótárban három helyen is találhat segítséget, támpontot, mintát; s az utóbbi kettőn még akkor is, ha a keresett szóalak nincs benne a szótárban, aminthogy — ezt újból hangsúlyozom — az esetek jó részében nem is lesz, mert nem is lehet benne. — A kérdés egyébként sem olyan bonyolult, mint amilyennek az első pillantásra látszik. Mint emlí-

tetem: az utótagjuk alá bokrosított összetételeket és szókapcsolatokat felvesszük a maguk betűrendi helyére kivetítve is (a fentebb adott mintában ez a ← kezdetű csoport). Tehát a keresőnek így kell gondolkodnia: Ha a szót nem találom a maga betűrendi helyén, akkor nincs meg az utótag alatt sem. Minthogy az előtag alatt most már csak véletlenül lehet meg, típuspéldaként: úgy veszem, hogy a szótárban nincs benne. Ezért a konkrét esetet nem keresem tovább, csak mintát rá az elő- vagy utótagnál. Hogy ezt a mintát azután milyen esetekben keresse az előtagnál s milyenekben az utótagnál, az nem is hosszú tapasztalat kérdése. Nyilvánvaló, hogy a *vastepsi*-re jobb a *vas*-nál, a *megjelenítő erő*-re az *erő*-nél keresni mintát.

A kérdést tehát — szándékosan kiélezve — itt így tenném fel: az egyszerű keresőre számítsunk-e csupán, vagy az igényesebbre is; s más oldalon, megismételve a korábban mondottakat: adjunk-e konkrét példát 40—50 000 összetételre és szókapcsolatra, vagy pedig adjunk csak néhány ezerrel kevesebbre, de egyben mintát és útmutatást még tízszer annyira?

Még egy ide tartozó problémáról! — Mutatványunk eléggé gyakran utal az egybe- és különírt, egyébként azonos felépítésű alakok közti jelentésdifferenciára. Bírálóink között van, aki ezt fölöslegesnek érzi, van, aki hasznosnak. Ez utóbbiak általában a nyomdászok, a gyakorlati emberek, a leendő használók. Ők tudják igazában felmérni az olyan figyelmeztetések értékét, mint: *abbahagy*, de: *abban hagyta, amiben volt*; vagy: *alattvaló*, de: *az óra alatt való rendetlenkedés*; *alacsony feszültség* (mint áramfajta), de: *alacsony feszültségű*; vagy akár az ilyen típusúak: *állszakál* (= az állon levő szakál), de: *álszakál* (nem valódi szakál); stb. — Azt hiszem, itt kár lenne visszafeljesztenünk ezt a hagyományt, hiszen a *hidegvérű* — *melegvérű* ellentétét is többen félreértették szabályzatunk szótári részében, mert a 'nyugodt' jelentésű *hidegvérű* mellé nem tettük oda: „de: *hideg vérű állat*”. Csak arra kell vigyáznunk, nehogy aztán a jelentés-differenciálás szórszálhasogatássá váljék. Magam a jelentés-elkülönítéseknek lelkes híve vagyok, de azt mindig figyelembe venném, hogy a félreértésnek valóban gyakorlati vagy csak elméleti lehetősége áll-e fenn. Mert hiszen a környezetükből kiszakított szavakkal lehet játszani, és filozofálni azon, hogy a *cementágyú* nemcsak cementezett ágyúval ellátottat (pl. csatornát) jelenthet, hanem cement lövellésre szolgáló ágyút (ill. csöves szerkezetet) is, s hogy ezért jobb lenne az egyiket különírni, a másikat egybe; sőt ilyen tréfákat is lehet kitalálni: „építettek egy cementágyú cementágyút”, vagyis egy cementbe ágyazott cementlövő készüléket; — de a valóságban ritkák az ilyen kétértelmű beszédhelyzetek, amelyekben ez bizonytalanságot okozhat; márpedig a szavak a beszédben élnek, nem a szótárban, vagy összefüggéseikből kiszakított cédulákon.

De ahol kétféleség van a valóságban, ott ennek az azt jelölő nyelvi alakulaton is tükröződnie kell, mégpedig következetesen és pedagógikusan.

Egyik bírálónk következetlennek találja azt, hogy a mutatóban a *munkásaktíva* egybe van írva, a *mérnök aktíva* külön. Hogy ez nem pusztán következetlenség, azt gondolhatná abból, hogy mindkét alakulat az *aktíva* címszónál van az utótag szerint bokrosított kapcsolatok közt, egymáshoz eléggé közel. Nem következetlenség ez; de mégis: szerkesztési hiba. Mert nem jelöltük, hogy az *aktíva* szónak két jelentése van: jelölhet kollektívát, aktivisták közösségét; de jelölhet egyént, aktivistát is. A *munkásaktíva* valóban egybeírandó, ha a munkások aktívája, az aktivista munkások közössége; s a *mérnök aktíva* is különírandó, ha egy mérnökről van csak szó, aki aktivista, hiszen akkor az alakulat olyan, mint ez: *mérnök barátom*. Mégis hibáztunk itt, mert fel kellett volna, s fel is kell tüntetnünk: az egybeírt és kollektívum jelentésű *munkásaktíva* mellett is van különírt, mert egyén jelentésű *munkás aktíva*; s ugyanígy fordítva: van *mérnökaktíva* is a *mérnök aktíva* mellett; s az elsőben a két tag viszonya birtokos, a másodikokban jelzős, ezért írásmódjuk is megkülönbözteti őket. — Ez ismét a *hidegvérű* — *meleg vérű* ferde párhuzamának esete, amelyet azonban nem szabad ferdének meghagynunk, hanem mellé kell tennünk az egyeneset vagy egyeneseket is.

Akárhogyan dönt is azonban a bizottság a külön- és egybeírás anyagának elrendezése dolgában, egy kérdés világos: a külön- és egybeírás konkrét eseteit — és bokrosítás esetén típuspéldáit — nem javasolhatjuk másképpen, mint a 10. kiadásban lefektetett szabályok alapján. Bármennyire annak látszik is néha: mint az egész helyesírás nem, úgy a külön- és egybeírás sem ízlés, hanem nyelvi helyzet és ezekhez kikísérletezett sablonok kérdése. Ezt most azoknak vagyok kénytelen mondani, akik egy-egy esetre vonatkozólag olyan írásformát javasolnak, ami minden érvényes szabályunknak ellene mond. Például: a *fűrófej-alkatrész*, *varrógép-alkatrész*, illetőleg az *atomsúlytáblázat*, *atomfegyverkészlet* stb. semmiképpen sem írható külön, minthogy egybe kell írunk őket azon szabály alapján, hogy a jelöletlen birtokos és határozós viszonyban levő tagok egybeírandók; legföljebb az egybeírásan belül kötőjellel tagolhatók azon másik szabály alapján, amelynek értelmében az összetett elő- és utótagú (népszerűen: a négy szóból álló) összetételeket a fő tagok határán kötőjellel tagoljuk. — Ám ez utóbbi szabály csak az összetett elő- és utótagú, illetőleg a hat szótagnál hosszabb összetett elő- vagy utótagú alakulatokra vonatkozik; s így semmiképpen sem tagolhatjuk kötőjellel az egyszerű elő- és utótagú *társadalomábrázolás* összetételt, bármily hosszú is; sem pedig az *árbocszerelés*, *árboccsúcs* típusúakat, még azon érveléssel sem, hogy itt a szótalálkozásnál félreérthető betűtalálkozások vannak; minthogy szabályrendszerünkben a kötőjelnek ilyen funkciójára semmiféle rendelkezés nincsen.

Természetesen bennünket nem pusztán a szabályok kötnek, hanem a nyelv és a nyelvszokás maga, a tények maguk is, amelyek a szabályozásnak is alapul szolgáltak. Hiába tartja pl. valaki nyelvíleg jobb alakulatnak

az *ábrázológeometria-tanár*-nál ezt: az *ábrázoló geometria tanára*, illetőleg *ábrázoló mértani tanár*; mi nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a három közül az első a leggyakoribb, a harmadik meg nincs is, s nekünk mégis csak azokra az alakulatokra kell elsősorban leírási mintát adnunk, amelyek léteznek.

Kaptunk még több kisebb jelentőségű, de megfontolandó javaslatot. Ezekre most nem térek ki. Foglalkozunk a munkabizottságban ezekkel is; s ha egyik-másikat mégsem fogadnánk meg, az nem elzárkózás a bíráló elöl, csupán olyan célszerűségi szempontok és ellenérvek figyelembevétele, amelyekre a javasló esetleg nem gondolt, vagy ha gondolt, nem tartotta őket olyan súlyúaknak, mint mi.

6. VÉGSZÓ

Mint a bizottság látja: munkálatunk több tekintetben átjutott a tapogatózás és tájékozódás fokáról a tényleges munka fázisába. Amiben kétségünk, kérdésünk volt, abban hathatósan hozzásegített bennünket a helyes megoldáshoz a mutatványunkra beérkezett bírálatok részletes feldolgozása.

Most tisztelettel megismételném és vitára tenném fel azt a négy kérdést, amelyben jobb a széles fórumon való megtárgyalás, mint a mi szűk közösségünkben való latolgatás. — Tehát:

1. Vállalkozhatunk-e az idegen írásforma szerint írott idegen szavak kiejtésének a magyar ábécé szegényes eszközeivel való jelzésére, vagy bízzuk ezt az idegen szavak szótárára?

2. A toldalékos alakok közlésében menjünk-e túl a jelenlegi mértéken magukban a szócikkekben, kiszorítva ezzel több ezer egyéb szót a szótárból; vagy pedig dolgozzunk ki olyan alakfelsorolásokat, amelyek minden típus ragos alakjaiból megadják az 5—15 legfontosabbat a szótár végén, függelékként?

3. Elintézhethetjük-e a csak igekötőként használatos igekötők dolgát típuspéldák felsorolásával az igekötő címszavában, s csak a más szempontból fontos vagy bonyolult igekötős kapcsolatok felvételével; vagy pedig vegyünk fel nagyobb számú igekötős igét önmagáért, kiszorítva ezzel egyéb szavak tömegét a szótárból?

4. Lemondjunk-e az instruktív értékű bokrosításról a — teljességében úgyszólván megvalósíthatatlan — taxatív, betűrendben felsoroló módszer javára; s ha nem: minden egybe- vagy különírt kapcsolatot az előtag alá sűrítünk-e be, vagy hagyjuk meg a jelenlegi kettősséget: típuspéldák az előtag szerinti bokrokban, a legfontosabb esetek ezektől függetlenül saját betűrendi helyükön?

Kérem a bizottság tagjait s igen tisztelt vendégeinket: mindenek előtt e négy kérdés csoportot igyekezzünk megtárgyalni, mert a további munkának ezek megnyugtató eldöntése az alapja és biztosítéka, s így fontosabb a felvethető, de mellékvágányokra vivő ezernyi egyéb részletkérdésnél.

Deme László

A BIZOTTSÁG HATÁROZATA

A kibővített ülésen megjelent 10 bizottsági tag és 11 vendég között lefolyt élénk eszmecsere után a bizottság a következő határozatot hozta:

1. A kéziszótárnak nem feladata az idegen szavak kiejtésének megadása. Ha ugyanis az idegen szavak kiejtésének taglalásába bocsátkozik a kéziszótár, magára kellene vállalnia más szótártípusok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárai) feladatát. A kéziszótár erősen norma jellegűvé válik majd a használatban. Általános érvényűvé azonban a jelen pillanatban csak az írásmódokat tehetjük, az idegen szavak rendkívül ingadozó kiejtése miatt normatív jellegű kiejtésmegadás nem lehet a készülő szótár feladata.

2. A toldalékos alakok közlésében a szótár ne lépje túl a jelenlegi mértéket, mert ez a terjedelemben beférő anyagot jelentősen csökkentené. Helyesli a bizottság a szerkesztőknek azt az elképzelését, hogy a szótár végén típusfelsorolások tájékoztassák a szótár használóját azokról a helyesírási problémákról is, amelyek a szótár betűrendes anyagában nem fértek el.

3. Az igekötős igék problémáinak jelzésére elegendőnek tartja a bizottság a jelenlegi megoldást: az igekötővel kapcsolatos írásproblémákat egy-egy típuszócikkkel szemléltetjük. Ezzel sok helyet lehet nyerni. Nagy gondot kell viszont fordítani az olyan határozószóknak és ragos névszóknak az igével való egybe-, illetőleg tőle való különírására, mint az *előre*, a *végig* stb.

4. A bokrosítást illetően a bizottság a bemutatott formát találja legtanulságosabbnak. Legyenek bokrok az elő- és az utótagra nézve egyaránt, de legyenek természetesen önálló összetett és szókapcsolatos címszavak is. A bokrokban minden típusból elegendő egy-egy példa; az önálló összetett, illetőleg szókapcsolatos címszók száma is csökkenthető egyes esetekben. Amennyire lehet, kerülnünk kell a bonyolult *csapágyalátámasztás* típusú összetételek szerepeltetését, hogy a szótár ne buzdítson az ilyenek használatára, csupán a legszükségesebb esetekre szolgáljon felvilágosítással.

A bizottság a fentebbi fő szempontokon kívül tárgyalt még a következő kérdésekről is: jelöljük-e a nyelvhelyességileg esetleg kifogásolható alakokat valamiféle megkülönböztető jellel; idegen szavak helyett ajánljunk-e megfelelő magyarokat; nem emelhetnénk-e esetleg a terjedelmet; stb. E problémákra nézve a bizottság a szótár jelenlegi szerkesztési elveit fogadta el, azaz nem kívánja nyelvhelyességi jelzések alkalmazását, idegen szavak helyett magyar megfelelők ajánlását, a terjedelem emelését stb.; minthogy az anyag és a feladatkör bármiféle bővítése tetemesen elnyújtja az elkészítés idejét, s veszélyezteti is annak sikerét. — Azt viszont kívánatosnak tartja a bizottság, hogy a bokrok egyszerűsítése és az összetételek számának bizonyos észszerű csökkentése árán több tulajdonnév kerüljön bele a szótárba.